

**ҚАЗАҚСТАНҒА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ХАЛЫҚТАР
ЖӘНЕ АРНАЙЫ ҚОНЫС АУДАРЫЛҒАНДАР
ДЕПОРТАЦИЯ НАРОДОВ В КАЗАХСТАН И СПЕЦПОСЕЛЕНЦЫ
DEPORTATION OF PEOPLES TO KAZAKHSTAN
AND SPECIAL SETTLERS**

ХҒТАР 03.20.00

**АШЫСАЙ РУДНИКТЕРІНДЕГІ ӘЙЕЛ ЕҢБЕГІ
РЕСМИ ҚҰЖАТТАР МЕН ЕСТЕЛІК МАТЕРИАЛДАРЫНДА**

Мырзатаева Забира Балабековна^{1*}

¹ Тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің доценті, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: zabyra73@mail.ru, https://orcid.org/_0000-0003-2899-9007

*Автор–корреспондент

Түйіндеме. Бүгінде посткеңестік мемлекеттер советтік тарихнаманы қайта қорыту үстінде. Мақалада, автор екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында жалғасын тапқан сталиндік тәртіп жағдайындағы ел өмірін жан-жақты көрсетеді. Архивтік құжаттарға, естеліктер, куәгерлер көрсетулеріндегі материалдарға сүйеніп, тылдағы әйелдер еңбегіне талдау жасайды. Тыл тақырыбына арналған еңбектерде көп кездесе бермейтін кенші-әйелдер еңбегі мәселені терең түсінуде маңызы зор. Тарих ғылымында жаңа ой қорытудың қозғаушы күші оның методологиялық құралдарына тікелей байланысты. Империялық тәртіп жағдайындағы адам құқын бұзу (негізсіз жалған айыптаулар, ұлттық кемсітушіліктер ж.б.) мәселелері бұрынғы тарихи-зерттеу әдістеріне ұқсамайтын ментальды, сезім мен ой-санаға тура жететін антропологиялық бағыттағы зерттеу әдістерін өмірге әкелді. Бұл қарапайым адам өміріне үнілуге, дискурс-талдаулар жасауға, ел тарихын демократияландыруға жол ашады. Автор ғылыми айналымға тартқан фактілік құжаттар, міне осы айтылған зерттеу құралдарының негізінде талдауға алынды.

Кілт сөздер: кенші-әйелдер, тыл, депортация, естеліктер, тарихи сұхбат, соғыс-балалары.

МРНТИ 03.20.00

**ЖЕНСКИЙ ТРУД В АШЫСАЙСКИХ РУДНИКАХ
В ОФИЦИАЛЬНЫХ ДОКУМЕНТАХ И УСТНЫХ
ИСТОЧНИКАХ**

Мырзатаева Забира Балабековна^{1*}

¹ Кандидат исторических наук, доцент Казахского национального педагогического университета имени Абая, Казахстан, г. Алматы. E-mail: zabyra73@mail.ru, https://orcid.org/_0000-0003-2899-9007

Аннотация. Сегодня ученые постсоветского государства обобщают историю советской власти XX века. В исторической науке движущая сила новой мысли связана с ее методологическими и методическими средствами. Соответственно, проблемы нарушения прав человека в условиях имперского порядка (необоснованное осуждение, тюремное заключение, национальная дискриминация и т.д.) привели к жизни методов исследования антропологической направленности, имеющих ментальный, непосредственный доступ к чувствам и мышлению, совершенно не по-

хожий на прежние историко-исследовательские методы. Это позволило заглянуть в жизнь простого человека, провести дискурс-анализ, демократизировать историю народа. В статье автор рассказывает о труде женщин-шахтеров в тылу, опираясь на архивные документы, воспоминания и материалы в показаниях свидетелей исторических событий. Анализируются преступные действия тоталитарного режима, продолжавшиеся в годы войны, которые еще больше осложнили жизнь страны. Особенно показательны примеры, когда депортированные граждане, местные жители населения как дешевая рабочая сила, находятся в состоянии бесправия, наказываются за незначительные действия.

Ключевые слова: женщины-шахтеры, тыл, депортация, воспоминания, историческое интервью, дети войны.

CICSTI 03.20.03

WOMEN'S LABOR IN ASHYSAY MINES IN OFFICIAL DOCUMENTS AND ORAL SOURCES

Myrzatayeva Zabira^{1*}

¹Senior lecturer of Department of History, Institute of History and Law, Abay Kazakh National Pedagogical University. Republic of Kazakhstan, Almaty.
E-mail: zabyra73@mail.ru https://orcid.org/_0000-0003-2899-9007

*Correspondent author

Annotation. Today, scientists of the post-Soviet state summarize the history of the Soviet power of the twentieth century. In historical science, the driving force of new thought is directly related to its methodological and methodical means. Accordingly, the problems of human rights violations in the conditions of the imperial order (unjustified conviction, imprisonment, national discrimination, etc.) led to the life of anthropological research methods that have mental, direct access to feelings and thinking, completely unlike previous historical research methods. This allowed us to look into the life of an ordinary person, conduct a discourse analysis, democratize the history of the people. In the article, the author tells about the painful labor of women mothers in the rear, relying on archival documents, memories and materials in the testimony of witnesses. The article analyzes the criminal actions of the totalitarian regime that continued during the war years, which further complicated the life of the country. Especially illustrative examples are when deported citizens, as cheap labor, are in a state of disenfranchisement, are under the control of local residents, are punished for minor actions.

Keywords: women miners, home front, deportation, memories, historical interview, children of war.

Кіріспе. 1941 жылдың 22 маусымынан бастап барлық совет қоғамы сияқты Ащысай тұрғындарының өмірінде неміс-фашистері басқыншылығына қарсы күрес кезеңі басталды. Сұрапыл шайқас даласында атылған он оқтың тоғызы Қазақстанда даярланды деген қанатты сөз бар. Ал сол **он оқтың жетеуі Ащысайға тиесілі еді.** Сонау патша заманынан бай қорғасынымен даңқы артқан Ащысай шикізат базасы ретінде Одақ көлемінде көш бастап тұрды.

Қазіргі жаңа технологиялық құралдар әлем ғалымдарын тұрақты түрде өзара ғылыми-теориялық ықпалдастықта болуға жол ашты. Советтік биліктің құрсауынан шыққан мемлекеттер бүгінде жаңа қоғам құру, ұлттық бірегейлікті сақтау ісіне ерекше мән беруде. Бұл тұрғыда «тарихи жад»

қызметінің алар орны зор. Өйткені «тарихи жад» арқылы ұлттың өзін-өзі тануға, тамырын сақтауға жол ашады және өткенін келер ұрпаққа жеткізе алады.

1941 жылы 2 шілдеде КСРО Жоғарғы Советі Президиумының «Жұмысшылар мен қызметкерлердің жұмыс уақытын соғыс жағдайына қарай бейімдеу туралы» жарлығы баспа бетінде жарық көрді. Онда түрлі мекеме, өнеркәсіп т.б. жұмыс орындарында әскери жағдайларға байланысты жұмыс уақытын 1 сағаттан 3 сағатқа дейін ұзартуға; 16-ға толмаған жасөспірімдерді жұмысқа тартуға рұқсат етілсін; жүкті әйелдерді, жүктілігінің алтыншы айынан бастап жұмысқа тартуға рұқсат жоқ, емізулі әйелдерді де – бала емізіп жүрген алты айы ішінде жұмысқа тартуға болмайды – делінген еңбек ережелері белгіленді. Бұл құжатты КСРО Жоғарғы Советі Президиумының төрағасы М.Калинин мен оның хатшысы А.Горкин бекітті. Әрине бұл қағаз жүзінде болатын.

Социализм әйелдер еңбегін мәдениет пен өндіріс саласында пайдалануға кеңінен жол ашты. Елімізде әйелдердің еңбегін қоғамдық өндіріске көптеп қатыстыру, біріншіден халық шаруашылығының қаулап дамуын жұмыс күшімен қамтамасыз ету мақсатынан болса, екіншіден отбасының жаңа социалистік формасын құрудың негізі болатын. Ал соғыс жағдайында әйелдер қауымына түскен бұл ауыр жүктің салмағы ерекше ауыр болды. Аса күрделі әрі, қыруар еңбек күшін қажет ететін Түркістан өңіріндегі (мал шаруашылығы, егін шаруашылығы сонымен қатар Қаратау кен бассейндері) еңбек оңай емес еді.

Материалдар мен әдістер. «Айтылған тарих» ғылыми ғылыми лабораториясы Польша республикасының Клодзкая-Быстшица, Хелм қалаларындағы «Репрессия құрбандары мен жер аударылған поляк азаматтарын еске алу Қоғамымен» өзара байланыс орнатқан. Аталған қоғам еріктілерінің көмегімен Түркістан ауданына депортациялық жолмен келген поляк азаматтарының сол уақыттағы балаларынан (қазіргі күні 70-80-90 жаста) естелік материалдары жинақталды.

Идеологиялық бақылау жағдайында, ғалымдар назары басым түрде өңірдің әлеуметтік-экономикалық өркендеу, өндірістік даму жағдайын насихаттауға, жұмысшылар мен шаруалар еңбегіндегі энтузиазмды дәріптеуге арналды. Бұл бағыттағы еңбектер қатарына Байтиков С.Б., Тайбеков И.Е., Бакшилов Т.К. (Байтиков 1953; Тайбеков 1943; Бакшилов 1964) және басқаларды атауға болады.

Мақалада өңірлік баспасөз құралы – «Қаратау кеншілері» (1933-1956 жж.) газеті пайдаланылды. Газет партиялық бақылауда болды, сондықтан онда стахановшылыққа негізделген шексіз еңбекке беріліп жұмыс істеу жағдайы, советше өмірге бағытталған тұрғындардың әлеуметтік-мәдени бірегейлігі ж.б да кеңестік кезең бейнесі көрініс тапқан (Горняк Каратау, 1943). Соғыс жылдарындағы өмір газет беттерінде әсіресе руда өндіруді күшейтуге белсенді түрде үгіт-насихат жүргізуімен ерекшеленеді (Горняк Каратау, 1943). Халық назарын майдандағы ерлікке, фашистік басқыншылардың қатыгездігін сынауға, коммунистік партияның асқан «қамқорлығы» мен

«әділетті қоғам» құруы сияқты «игілікті істері» жазылған.

Сонымен қорыта айтқанда, өнеркәсіп кешенінің одаққа арнаған қызметін дәріптеумен шектелген советтік тарихнаманың осал тұсы мынада еді: соғыс жылдарындағы қарапайым халық өміріне, яғни тылда кең қанат жайған ашаршылық мәселесіне, НКВД қызметкерлерінің түрлі қылмыстық істеріне, қарапайым адамдарға бағытталған саяси-репрессиялық шаралар және депортациялық жолмен келген түрлі ұлт азаматтарының ауыр тұрмысына, өңірдегі әскери тұтқындар (жапон) лагерлерінің тарихына терең объективті ғылыми талдау жасай алмады.

Ресей мемлекеттік экономика архивіндегі (РГАЭ) іс-құжаттар пайдаланылды (РГАЭ, 9032: 15).

Сонымен қатар көзкөрген куәгерлердің естеліктері шын мәнінде «бәрі де қалай болған еді?» деген сұраққа детальды жауап береді. Сондықтан жұмыста автор әлеуметтік-мәдени өмірді зерттуе құралы – халық жадына барынша сүйенеді.

Талқылау. 1941 жылдың 1 қазанында Ащысай полиметалл комбинатына әйелдерден маман даярлау ісі шұғыл түрде қолға алынып, іске асырылды. Мысалы:

1. Комбинатқа барлығы 528 маман қажет етілсе, оның 428-і әйелдер үлесіне тиді. Әйелдер үш айлық курстардан өтіп слесарь, токарь және басқа да мамандықтарды игерді, мысалы каменщик, штукатурщик, дробильщик, отметчик және басқа мамандықтарды игеру үшін бір айлық курстан өтті.

2. Ащысай руднигіне 1941 жылдың 10 қазанында 483 адам мамандандырылды, оның 216-сы әйел адамдардан тұрды. Оның 90-ға жуығы шофер, электровозчик, счетовод, паровоз машинисі мамандықтарына даярланды.

3. 1941 ж 1 қазанында рудникке 231 адам тіркелсе, 125 әйел отметчик, жер асты транспортының мамандықтары, химиктер, запальщиктер, электромонтерлер, машинистер, бұрғышылар т.б.с.с. мамандықтарға даярланды. Құжатта 50 әйелдің забойларға жіберілгені, оларды «жеңіл перфораторлармен» қамтамасыз етіліп, бұрғышы жұмыстарына бөлінгені де баяндалады. Құжатта комбинат директоры Косяковтың және кадр бөлімінің басшысы Емельяновтың қолы қойылған (//Горняк Кара-Тау, 1942). Байқап отырғанымыздай «бақытты совет әйелдері» тіпті бурильщик жұмыстарына жаппай тартылса керек. Халықтың еңбектегі «энтузиазмын» билік шексіз пайдаланды.

Сөйтіп, 1941 жылдың 15 қазанындағы мәлімет бойынша комбинатта 10707 адам еңбек еткен болса, оның 6354-і әйелдер болды (//Горняк Кара-Тау, 1942).

Ал, 1942 жылы Оңтүстік Қазақстандағы өнеркәсіптерде және басқа мекемелерде жұмыс істейтін әйелдер саны 22 мыңнан асып түсті, оның 56 %-ы ауыл шаруашылығында, ал 30%-ы өнеркәсіп орындарында еңбек етті. Нақтырақ айтсақ МТС-тарда 200 тракторист, 173 комбайыншы, 313 комбайнер көмекшісі қызметінде, ал Ащысай рудниктерінде әйелдер саны бұрынғыдан 3,5 есеге арты, рудниктердегі ер адамдарға арналған ауыр жұмыстарға 207 әйел тартылды, ал 235-сі ФЗО-да даярлық курсына алынды (1942 ж. есеп бойынша).

1942 жылдың 23 ақпанында тылдағы әйелдердің еңбек жағдайын

жақсарту туралы Оңтүстік Қазақстан обкомының КП(б)К VIII пленумында арнайы мәселе қойылып, мынадай қаулы қабылданады:

1. Өнеркәсіп жұмыстарына әсіресе, қазақ әйелдерін тарту қолға алынсын, барлық партия ұйымдары мұны ерекше бақылауға алсын;

2. облыстағы әйел-аналардың саны анықталып, МТС жұмыстарына тартылсын;

әсіресе қазақ әйелдерін партиялық және комсомолдық шаруашылық жұмыстарына тарту, советтік еңбекке баулу жұмыстары жүргізілсін, Оңтүстік Қазақстан КП(б)К обкомы, горкомы, райкомы әйелдер активтерін қалыптастырып, олармен тығыз жұмыс жасалынсын;

3. жаппай әйелдер еңбегін ұйымдастырумен байланысты егістік даласында өңірлік маусымдық бөбекжай, тіпті қажет жағдайда жылжымалы бөбекжай ұйымдастырылсын;

4. әйелдер арасында жүйелі түрде партия жиналыстары өткізілсін;

5. әйелдерді саяси сауаттылыққа үйрету жұмыстары жүргізілсін;

6. сот органдары мен прокуратураларының жауапкершілік қызметі күшейтілсін. Сонымен қатар, өткеннің сарқыншағы болып табылатын қандай да бір істерге аяусыз жаза қолданатын болсын (// Горняк Каратау, 1941 г.), – деп аяқталды.

Қаулыда қабылданған мәселелерге қарай отырып, партияның тылдағы негізгі еңбек күші – әйелдердің еңбектегі өмірін мықтап тұрып бақылауға алғанын байқаймыз. Әрине бұл, «елдегі орын алған соғыс жағдайына байланысты еді» деп ақтағанның өзінде, қаулының ең соңғы параграфы 30-жылдардағы тоталитарлық тәртіп ызғарының әлі есіп тұрғанын байқатады.

Зерттеу нәтижелері. Сонымен, партияның қатаң бақылау режиміндегі Оңтүстік Қазақстан облысында еңбектегі қызу өмір басталып кетті. Тыл өмірін әскери жағдайға бейімдеу, «социалистік жарыстар», үш күндік, он күндік декадалар ұйымдастыру, соғыс салықтарының түрлерін енгізу: майданға азық-түлік, жылы киімдер жөнелту; әйелдер кеңесінің жұмысын үздіксіз жүргізіп отыру, оларды соғыс өнеріне үйрету с.с. еңбек пен қоғамдағы жаңа тәртіптер орын алып жатты.

Мемлекет халықтың назарын ендігі таңда «Гитлер – әйелдердің қас жауы!», елдің барлық бақытсыздығына кінәлі фашистік Германия деген насихатты үндеумен болды. Осындай советтік бірегейлікті қалыптастырушы құралдардың мықтап іске асқаны сондай, тіпті 30-жылдардағы кәмпескіден, ашаршылықтан отбасының анасынан басқа, 14 адамынан айырылған Социалистік Еңбек ері, ардақты Ана – Ибрагимова Мәрзия апамыз сияқты көптеген жастар «мен байдың қызы түк білмейді деген атқа қалғым келмей, жұмысты аянбай істедім» (Мырзатаева, 2014), «мен халық жауының баласы емес, ал әкем халықтың жауы емес екенін дәлелдеу үшін соғысқа өз еркіммен аттанып кеттім» (Қойгелдиев, 2014: 125) деп советтік жүйенің арбауына іліккен көнбіс қазақ азаматтарының пікірлерін кездестіре аламыз.

Тылдағы әйел-аналарға жүктелген міндеттердің тағы бір түрі – жылы киім, шұлық, қолғап тоқу болатын. Бұл тапсырманы орындау әсіресе, облыстағы ауыл әйелдерінің үлесіне тиді. Онсыз да ауыр өнеркәсіп және ауыл шаруашылығында күн-түн еңбек етіп жүрген қарапайым, көнбіс аналар бұл жұмысты да асқан шыдамдылықпен орындап шықты.

«Да здравствует советская женщина!» рубрикасымен «Горняк Кара-Тау» газетінің 1949 жылдың 8 наурызына арналған санында бірнеше кенші әйелдерге арналған мақалалар жарияланды. Онда Ащысай руднигінде қызмет еткен әйелдер туралы жазылды. «Большая сила» аталатын мақаланың авторы женсовет төрағасы А.Санович социалистік революцияның әйелдерге әперген «жарқын бақытты» өмірі туралы жазды. Сөйтіп әлемде ең ауыр жұмыс саналатын рудабасқармаларында (Ащысай) 475 әйелдің жұмыс істейтіні көрсетілді, оның 112-сінің рудникте яғни тікелей жер астында, ал фабрикада 41 әйел адамдарының жұмыс істейтінін көрсетеді. Ал Мырғалымсай руднигінде 135-тен аса әйелдер жұмыс істеген (// Горняк Кара-Тау, 1949).

Соғыс жағдайында еңбек орындарында бәрі жеткіліксіз болды. Техникалық еңбек құрал-жабдықтары, машиналар, шахта, заводтарда арнайы киімдер, әсіресе аяқ киімдер жоқтың қасы еді.

Бұл жөнінде Дүйсенбаев Нәби (1926 ж.т.) - Ащысай руднигінің ардагер-кеншісі: «4–5 жасымда әкем еңбек армиясына әкетілді, ол да осындай шахтада еңбек еткен, содан қайтып оралмады... мен соғыс басталғанда 3-классты бітірдім, мектеп жабылды, «все ушли на фронт» деп жазып қойған. Колхозда «табельші» болдым, екі жыл істедім. Кім қанша жұмыс істеді, белгілеп отыратынмын. Менің жасым еңбек жасына жетпегендіктен істеген жұмыстарым анама жазылып отырды. Аптасына есептеп еңбек ақысын береді, сол кезде бригадир айтатын «әй, ана Болпанның алатыны неге көп?» – деп жүрмеңіздер, баласының ақысын жазып отырмыз дейтін»... «мені осы дәрежеге жеткізген – Анам. Інім екеумізге қарады, көктемде егін суғарады, қолы, аяғы тілім-тілім болып жүретін (көзіне жас алды)»... «кейін жасым жеткен соң шахтаға кірдім, ойбоой күнде көрге кіргендей жанымызды үйіріп, Бісмилләхир-рахман и рахим!» деп кіретінбіз. Өйткені апат көп болатын...» (Қойгелдиев 2019а: 45) – деген болса, – Хантағы ауылынан Байбеков Ибадулла (1930 ж.т.), Қарасай, Мырғалымсай рудниктерінің, Глубокий шахтасының ардагер-кеншісі: «1948 жылы Қарасай руднигіне жұмысқа орналастым, жер астындағы проходчик деген ауыр жұмысты істедім»... «астың тас, үстің тас, екі жаның да тас. Тас үстімізден құлап кете ме деп, қорқып жүреміз, «апатты жағдайлар өте көп болды. Тас опырылып түсіп жатады. Аспаптары бұзылып жатады», – деді. Рудниктегі алғашқы бір күндік жұмысыңызды әңгімелеп беріңізші? деген сұрағымызға, «о-ой балам атаңды тергеуге келген екенсің ғой. Жұмысты алғашында 1948 жылы Қарасайдан бастадым. Таңертең тұрып, жолдың бойынан машинені күтеміз. Ол рудниктің алдына апарып тастайды. Бастықтар наряд береді. Соны орындап шығуға тиіспіз. Барлық жұмыс қол еңбегімен жүргізілетін. Мына қолдың күшімен күрек-қайламен тауды құлату, 2 метр, салмағы ауыр

перформатормен тауды тесу, тарс-тұрс еткізіп күніне 18–20 рет жарылыс жасау, О шіркі-і-і-н! Ол перфораторды әрі-бері көтеріп жүру де оңай емес, оның өзі бұзылып қалады. Енді айтпа шахта жұмысының ауырлығын! Анау-мынау тас емес қорғасыны бар ауыр тастарды, вагонеткаларға салу, оны толған соң далаға итеріп шығару! Бір күні күндіз, бір күні түнде істейміз жұмысты...» (Қойгелдиев 2019а, 56), – деді, – ал Байылдыр ауылы Қалдыбеков Қуанбек (1930 ж.т.). Мырғалымсай руднигінің (15-16 жасынан бастап) ардагер-кеншісі: «...Әкем ауқатты кісі болатын. Совет үкіметінен қашып Шыршыққа (Өзбекстан республикасы) жер аудық. Кейіннен Созаққа келдік. «...содан Мырғалымсайға теңге береді деген соң, теріскейден (Созақ) 1945–1946 жылдары келдім анаммен, қайбір дүниеміз бар ғой дейсің, есекке артып көрпе-төсегімізді алып келдік осында. Мырғалымсай сазды жер, әдемі. Оны ...«Новая зона» дейтінбіз, жапондар жатты. Ол сормандайлар жұмыстарын істеп кетті ғой еліне... Ең алғаш 1945–1946 жылдарда жас едім, рудник астына түсу аса қорқынышты болды. Техника жеткіліксіз, бәрін қолмен жасаймыз. Оның үстіне шахтада улы газ болады. Көз алдымда бірнеше апатты оқиға болды. Жасалған жұмысымызға қарай теңгесін беретін үкімет. Алайда сол еңбегіміз ақталды дей алмаймын...» (Қойгелдиев 2019а, 67), – деген естеліктер айтты.

Майданда соғыс өрті қызып жатқанда, тылда еңбеккерлердің ерен үлгісі орын алып жатты. Қатарға жаңа заводтар, рудниктер, электростанциялар, тар табанды темір жолдары қосылып жатты. Хантағы кен байыту фабрикасы мен жаңадан жұмысын бастаған Мырғалымсай руднигінің аралығынан 1941 жылдың 1 шілдесі және 17 тамыз аралығында тар табанды темір жолын төсеу жұмысына Геологиялық бас басқармасынан рұқсат алынып, ол 1-17 тамызға дейін 5 км қашықтағы жол рельсіне шпал, костыль төсеу, оны болтпен бұрап бекіту және басқа да жұмыстар орындалды. Бұл жөнінде құжатта: «в основном силами женщин-домохозяйек рабочих, ИТР и служащих рудника Хантаги было закончено 17 августа, в результате чего перевозка руды на фабрику с 18/У11 - 41 г. осуществлялась жел.дорожным транспортом Комбината» (РГАЭ, 17: 331), – деп көрсетілді. Міне бұл – Түркістан өңірі әйел-аналарының тарих бетінен өшпес ерлігі, еңбектегі даңқты қызметі еді.

Алайда советтік жүйедегі өткен соғыстың өзіндік кешірілмес ақтаңдақтарының болғанын айтпауға болмайды. Шексіз еңбекке тартылған халық өмірі ресми қағаз беттерінде ашық көрсетілмеді, жалған идеология арнасында әйел адамдарының шын мәніндегі ауыр еңбектері «бақытты» өмірге теңеле берді.

Шахтадағы әйелдер еңбегі. Әлемдегі ауыр жұмыс санатындағы жер асты, яғни шахта әйелге лайық жұмыс емес еді. Біз енді осы фактілерге тоқталайық. Ащысай шахталарында депортациямен келгендер, жапон әскери тұтқындары ж.б. адамдар көп болды. Жер асты жұмысында қылмыстың барлық түрлері орын алып жатты. Ұрлық, зорлық ж.б. Бұл деректерде былайша баяндалады: «...трест шахталарында 10 өндірістік учаскелерге бөлінген 490 жапон әскери тұтқын жұмысшылары еңбек етеді. Одан басқа орасан зор спецпереселендер, репрессияланғандар да сол жерде

жұмыс істейді, соған сәйкес олар бір-бірімен қоян-қолтық араласып кеткен. Қылмыстың барлық түрлері кең етек алып барады, оның басым көпшілігі сондағы жұмыс істеп жүрген әйелдерге көрсетілген зорлық-зомбылықтардан тұрады. Сондай-ақ, күшпен тонау, жеке заттардың ұрлануы, ұрыс-керіс, төбелес ж.б. бұзақылықтар орын алуда» (АП РК, 725: 1-6), – делінді.

Қазақстанға депортациялық жолмен келгендердің басым көпшілігі – поляк азаматтарынан тұрды. Соғыс басталғанда әкелініп, соғыс аяқталған соң елдеріне қайтарылды. Алайда осы бес жыл олар үшін: аштық, түрлі індет, азапты еңбек, советтік жазалаулар (советтік паспортты қабылдамағаны үшін (1943) түрмелерге қамалды) ж.б. с.с қайғы-қасіретке толы еді. Міне соғыс аяқталып отанына оралған азаматтардан бүгінде «Айтылған тарих» орталығы хат алаысып тұруды жолға қойған. Поляк азаматтарының айдаудағы өмірі жөнінде мемуар жазу мәдениеті өте биік. Бұл ұлттық жадты сақтаудың, тарихи сабақтастық дәстүрінің беріктігін көрсетеді.

Ал біздің елімізде тыл ардагерлері басым жағдайда жазба естеліктерін қалдыра алмады. Мұның бірнеше себептерін атаған болар едік. Балалық шағы ұрланған аға буынның ғұмыры XX ғасырдың 20-30 жылдарымен тұс келеді... 80-100 жасаған әжелеріміз сұхбаттарында «арманым дейсің бе? Менің арманым мектепте оқу еді...» деп ақтарылады, «мектепте оқуыңызға не кедергі болды?» деген сұраққа «әкемді тұтқындады, білмейміз қайда әкеткенін, отбасымның жартысы аштан өлді, анам жалғыз бізге тамақ табудың жолында жүрді. Мектепке барар едім аяқ киімім болмады... т.б.» делінетін мұнды естеліктер айтты. Советтер үкіметі қазақты сауат ашу мүмкіндігі былай тұрсын, өмір сүру құқығынан айырды. Ел енді есін жия бастағанда екінші дүниежүзілік соғыс басталып кетті.

Сонымен, Волынская облысынан (қазіргі Украина) 1940 жылы Сібірге депортацияланған, кейін Оңтүстік Қазақстанға Шолаққорған, Созақ, Ащысайға жіберілген поляк азаматы Тадеуш Кульчик (1930 ж.т.) соғыс жылдарындағы Ащысай руднигіндегі аналар еңбегі жөнінде мынадай маңызды естелік жазады: «Ең қорқыныштысы – шахтаның жер астындағы тоғызыншы және он бірінші қабатындағы жұмыс болатын. Онда су ылғи тасып кетіп жатады, тіпті адамдардың басына құйылады. Сол себепті гүрілдеген насос жер асты суын сыртқа шығарып тұрды. Ол жерде апат көп болатын, бәрінен де бұрын дымқыл жерлердегі электр тогынан көп адам көз жұмды. Ал, он екінші қабатта жұмыс істейтіндер, онда кірген соң аз уақыттан кейін-ақ түрлері өлік сияқты болып кететін. Онда улы газ бар, үнемі үрейде жүру оңай ма, құр сүлдері қалатын. Менің есімде, еліме оралатын уақыт жақындап қалғанда, ер азаматтардың жеткіліксіз болуынан тура осы жерде көп әйелдердің жұмыс істеп жүргенін көрдім. Әйелдер тікелей руда өндіретін шахталарда істеді. «На горных уровнях работали исключительно женщины. А мужчины работали только при отпалке, но через некоторое время и эту работу стали выполнять и женщины» (Қойгелдиев, 2019а: 354). Міне мұндай детальді көрсетулер біздерге ұмыт болған тарихи кезеңді, ортаны көзалдына келтіреді. Сондықтан тарихи жадты жаңғырту үшін архивтік деректермен қатар сол дәуірдің тірі куәгерлерінен ақпарат алуға асығуымыз қажет.

Поляк және қазақ балаларының өз аналары жөніндегі естеліктерінен. Ванда Исанская³ «балалар үйі – балалар үйі емес, ол – өлім үйіне айналып кетті, күнде бірнеше бала қаза табады. ...аштықтан көз жұмған анасының жанында жүрген кішкентай Касправичувтар есімде қалыпты. Мен оларды Шолаққорғаннан кездестірдім. Анасы балалардың көз алдында жан тапсырды. Олар кішкентай қолдарымен анасын көмбек болып жүр екен. Ал мен ашпын, тым әлсіз болдым. Алайда өзімнің ең соңғы күшімді жинап алып, балаларды балалар үйіне дейін жеткізіп салдым», – деп жазады. 18-19 жасқа жетіп қалған Ванда (Қойгелдиев 2019б: 18-19), – дейді.

Балалар үйінде азық-түліктің, киім-кешектің жеткіліксіз болғаны көптеген архивтік құжаттарда айтылады (РГАЭ, 9032: 56-59). Бұл жөнінде жергілікті куәгерлер де әңгімелерінде көрсетеді. Мысалы Түркістан облысы, Созақ ауданы, Балдысу ауылының тұрғыны Нұрғожаев Тәжі (1924 ж.т.) елді жайлаған аштықтан үлкен ағасының осы балалар үйіне тапсырылғанын айтады: «Бізге анам жалғыз өзі бас-көз болып қалды. Қиыншылықты, жоқшылықты көбірек көріп өстік, ағам балалар үйінде өссе, мен туысқандар қолында жүрдім. Содан ағам өз өзіне келген азамат болған соң, балалар үйінен кетіп, Меркідегі аудандық газетке жұмысқа кірді. Сөйтіп, соғыс аяқталған жылы бәріміздің басымыз қосылып үй болдық» (Қойгелдиев 2019: 44), – десе, Мустахим Дүйсенұлы «...ол кезде [соғыс жылдары] 7 сыныпта оқитынмын. Сол кезеңде менің әке-шешем дүниеден өтті. Кейін ағам екеуміз балалар үйіне тапсырылды. Қиын кездер еді ғой. Біз онда күнде аш жүретінбіз. Ол жерде күніне тек 2 жапырақ нан береді, болды...» (Кабдрахманов, 2020), – деп еске алады.

Ал поляк азаматтарының естеліктерінде мысалы, Тадеуш Кульчик анасы және балалар үйіндегі көңілсіз өмірі туралы былайша баяндайды: «Не имея средств для существования, я с младшей сестрой попали в детдом в Чулакургане. Мне было тринадцать лет... Господствовал голод, надо было быть готовым на всё, даже на смерть. Убивали кошек, собак. С прокормлением там была страшная беда. Позже я убежал оттуда, а моя сестра осталась до конца и затем вернулась с этим детдомом в Польшу. Я находился там больше чем полгода, потому что ждал возвращения матери из тюрьмы. Она не отсидела полный срок. Так как она опухла от голода, еепустили. Пришла к нам в детдом, потому что больше некуда ей было идти. Хотела встретиться с нами. Через неделю уехала в Ачисай и там умерла. Я даже незнаю, где ее похоронили. Выпустили ее из тюрьмы только для того, чтобы она умерла не там, а в другом месте...» (Қойгелдиев 2019: 354).

Қорытынды. Әсіресе, совет билігінің халыққа қатынасын тура сипаттайтын Витольд Стемпень естелігінде былай дейді: «...елге қайтуға жиналып, қуанышты көңіл күйде едік. Қызылорда вокзалы. Бір уақытта 8-15 жастар шамасында төрт қазақ балаларын көріп қалдық. Олар балалар үйінен қашып шыққан көрінеді, ата-анасынан жетім қалғандар-ау шамасы. Үстерінде ескі, жыртқық-жыртқық киім. Біз оларға кішкене көгерген қара нан ұсындық, сол ақ екен әп-сәтте-ақ жеп қойды. Совет елінің әбден ашыққан

³ В. Исанскаяның анасы - Розалия Глуховская советтік паспортты алудан бас тартып, көптеген отандастарымен бірге Хантағы колониясында отырғанжәне осы өңірде көз жұмған.

балалары-ай! Біз өз елімізге қашып барамыз, ал олар ше, өз елінен қашып барады. Қандай қайғылы көрініс!» (Қойгелдиев 2019: 262), – деген терең, және тура ойды жазады. Міне өз халқына осынша қатыгездікпен қараған совет мемлекетінің тағы бір сыры ашылғандай.

Әдебиеттер мен дерекздер тізімі

Ащысай–Кентау тұрғындарының өміріндегі әлеуметтік-мәдени бірегейлік (1927 ж. – ХХІ ғ.б.)». Естеліктер мен тарихи сұхбаттар жинағы. /Құрастырушылар: М.Қ. Қойгелдиев, Т. Исанский, З.Б. Мырзатаева, Т.Т. Далаева./ М.Қ. Қойгелдиев редакторлығымен. – Алматы: ИП «Балауса», 2019. – 392 б.

АП РК Ф.725.Оп. 4.Д. 890. ЛЛ.1-6.

Байтиков С.Б. Зарождение и развитие стахановского движения в цветной металлургии Казахстана (1935-1940 гг.), Алма – Ата, 1953; Тайбеков И.Е. Трудовой подвиг рабочих цветной металлургии Казахстана в годы войны, Алма Ата, 1965.; Казахстан в первый год отечественной войны против немецко-фашистских захватчиков. КазОГИЗ., Алма-Ата – 1943 г.; Бакшилов Т.К. Партийная организация Казахстана во главе движения за коммунистический труд в цветной металлургии республики (1958-1963 гг.), М., 1964., ж.б.

Горбатко. (Кладовщик техснаба комбината). Теплые вещи – бойцам красной армии. // Горняк Каратау, 1941 г. 31 октябрь.

Емельянов. О работе среди женщин в условиях военного времени. Постановление VIII пленума Южно-Казахстанского обкома КП(б)К. По докладу секретаря обкома тов. Ергебекова. // Горняк Кара-Тау, 1942 г. 23 февраля.

Жамбыл облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында (1941-1945 жж.) Ғылыми-көпшілік басылым. /Құрастырушылар: М.Қ. Қойгелдиев ж.б./ М.Қ. Қойгелдиев редакторлығымен. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2015. – 584 бет.

Ибрагимова М. Р. (1918 ж.т.). 15.12.2014 ж. 2 сағ.30 мин. (сұхбатты жүргізген Мырзатаева З.)

Исханов У. Как трудятся женщины Миргалимсая // Горняк Кара-Тау 1949, 8 наурыз.

Исанская В. Мои годы в казахской степи (воспоминания спецпереселенца) / Под редакцией НАН РК М.Койгелдиева. – Алматы: Изд-во «Асаба», 2019. – 176 с. (Алғысөз: Мырзатаева З.)

Работать еще лучше, еще организованнее, еще производительнее. // Горняк Каратау, 1943, 1 мая, № 13 (680); тамже: Передовые стахановцы; За новые успехи в труде; Мое обязательство – две нормы; Вперед, за разгром немецких оккупантов! С каждым днем увеличивать руду! // Горняк Каратау 1943, 6 февраля, № 3 (870)

Қабдрахманов А., Шайкенов А., Гизатулина И. Соғыс жылдарындағы балалар [https://massaget.kz/arnayyi_jobalar/9_mamyir_2018/52288/] вход на сайт 26.04.2020.

РГАЭ. Ф. 9032. Оп. 4. Д. 445. Л. 231.

РГАЭ. Ф. 9032. Оп. 4. Д. 17. Л. 325.

Ресей мемлекеттік әлеуметтік саяси тарих архиві (РГАСПИ) Ф.17, 88 тізбе, 396-іс, 331 П Тадеуш Кульчик // орыс тіліне аударған Тадеуш Исанский. Дерек паспорты 28.08.2019. (Естелікті баспаға даярлаған автор)

References

Ashchysay–Kantau тұрғындарының өміріндегі әлеуметтік-мәдени бірегейлік (1927 zh. – ХХХІ ғ.б.)». Yestelikter men tarikhi sykhbattar zhinaғы. /Құрастырушылар: М.Қ. Қойгелдиев, Т. Isanskiy, Z.B. Myrzatayeva, T.T. Dalayeva./ М.Қ. Қойгелдиев редакторлығымен. – Almaty: IP «Balausa», 2019. – 392 b.

AP RK F.725.Op. 4.D. 890. LL.1-6.

Baytikov S.B. Zarozhdeniye i razivtiye stakhanovskogo dvizheniya v tsvtenoy metallurgii Kazakhstana (1935-1940 gg), Alma – Ata, 1953; Taybekov I.Ye. Trudovoy podvig rabochikh tsvetnoy metallurgii Kazakhstana v gody voyny, Alma Ata, 1965.; Kazakhstan v pervyy god otechestvennoy voyny protiv nemetsko-fashistskikh zakh-

vatchikov. KazOGIZ., Alma-Ata – 1943 g.; Bakshilov T.K. Partiynaya organizatsiya Kazakhstana vo glave dvizheniya za kommunisticheskiy trud v tsvetnoy metallurgii respubliky (1958-1963 gg.), M., 1964., zh.b.

Gorbatko. (Kladovshchik tekhnaba kombinata). Teplyye veshchi – boytsam krasnoy armii. // Gornyak Karatau, 1941 g. 31 oktyabr’.

Zhambyl oblysy Yly Otan sorysy zhyldarynda (1941-1945 zhzh.) Fylymi-kөpshilik basylm. /Қырastyrushylar: M.Қ. Қојgeldiev zh.b./ M.Қ. Қојgeldiev redaktorlyrymen. – Almaty: «Arys» baspasy, 2015. – 584 bet

Ibragimova M. R. (1918 zh.t.). 15.12.2014 zh. 2 sađ.30 min. (sıkhbatty zhyrgızgen Myrzatayeva Z.)

Iskhanov U. Kak trudyatsya zhenshchiny Mirgalimsaya // Gornyak Kara-Tau 1949, 8 nauryz. Kabdrakhmanov A., Shaykenov A., Gizatulina I. Sogys zhyldaryndağy balalar [https://massaget.kz/armayyi_jobalar/9_mamyir_2018/52288/] vkhod na sayt 26.04.2020.

Rabotat’ yeshche luchshe, yeshche organizovanneye, yeshche proizvoditel’neye. // Gornyak Karatau, 1943, 1 maya, № 13 (680); tamzhe: Peredovyye stakhanovtsy; Za novyye uspekhi v trude; Moye obyazatel’stv – dve normy; Vpered , za razgrom nemetskikh okkupantov! S kazhdym dnev uvelichivat’ rudu! // Gornyak Karatau 1943, 6 fevralya, № 3 (870)

RGAE. F. 9032. Op. 4. D. 445. L. 231.

RGAE. F. 9032. Op. 4. D. 17. L. 325.

Yemel’yanov. O rabote sredi zhenshchin v usloviyakh voyennogo vremeni. Postanovleniye VIII plenuma Yuzhno-Kazakhstanskogo obroma KP(b)K. Po dokladu sekretarya obkoma tov. Yergebekova. // Gornyak Kara-Tau, 1942 g. 23 fevralya.

Resey memlekettik әleumettik sayasi tarikh arkhivi (RGASPI) F.17, 88 tızbe, 396 is, 331 P

Tadeush Kul’ik // orys tiline audarğan Tadeush Isanskiy. Derek pasporty 28.08.2019. (Yestelikti baspağa dayarlağan avtor)

FTAMP 03.20.00

ДЕПОРТАЦИАЛАНҒАН ХАЛЫҚТАРДЫҢ ОРНАЛАСУЫ МЕН ТҰРМЫС ЖАҒДАЙЫ (ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК МҰРАҒАТЫ ҚОРЛАРЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Турлыбекова Айгуль Мухаметхановна^{1*},
Мусагажинова Айгуль Амантаевна²

¹ Тарих ғылымының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент) «Торайғыров университеті» КеАҚ Қазақстан, Павлодар қ. E-mail: TurlybekovaAM@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5671-9119>

²Тарих магистрі, аға оқытушы, «Торайғыров университеті» КеАҚ Қазақстан, Павлодар қ. E-mail: musagazhinova@bk.ru.

*Автор–корреспондент

Аннотация. 1930-1950 жылдардағы жаппай қоныс аударулар тоталитарлық режим саясатының маңызды құрамдас бөліктерінің біріне айналды және саяси, әлеуметтік, экономикалық, ұлтаралық сипаттағы мәселелерді шешті. Халықтарды күштеп көшіру ұлттық топтардың жаппай қоныс аударуына дейін де пайда болған жаңа қоғамдық-әлеуметтік формаға тәуелді, сөзсіз өлімге әкеп соқтыратын әрекет болды. Өз территориясынан қуылған халықтарды бейтаныс елдерге көшудің, ауыр тұрмыс жағдайларына бейімделіп өмір сүрудің қиын жолдары күтіп тұрды. Өткен тарихтың қасіретті беттері Қазақстанның облыстық мұрағаттарының, оның